

डिजिटल इंडिया आणि प्रशासकीय गतिमानता: ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व

प्रा.डॉ.राजू कमलेश सावंत, राज्यशास्त्र विभाग, एन. डी. पाटील नाईट कॉलेज, सांगली

प्रस्तावना :

२१ व्या शतकात माहिती तंत्रज्ञानाने मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत अभूतपूर्व क्रांती घडवून आणली आहे, ज्याचा सर्वाधिक सकारात्मक परिणाम सार्वजनिक प्रशासनावर झाला आहे. भारतासारख्या भौगोलिक आणि सामाजिक विविधता असलेल्या अवाढव्य लोकशाही देशात प्रशासकीय प्रक्रिया अधिक कार्यक्षम, पारदर्शक आणि प्रामुख्याने लोकाभिमुख करण्यासाठी 'डिजिटल इंडिया' ही मोहीम एक मैलाचा दगड ठरली आहे. पारंपारिक सरकारी कामकाजात वर्षानुवर्षे चालत आलेला 'लाल फितीचा कारभार', फाईलींचा होणारा विलंब आणि भ्रष्टाचाराची व्याप्ती यांसारख्या गंभीर समस्यांवर मात करण्यासाठी 'ई-गव्हर्नन्स' हे आज एक सर्वात प्रभावी आणि अपरिहार्य साधन म्हणून जागतिक स्तरावर नावारूपास आले आहे.

या डिजिटल क्रांतीचा मुख्य उद्देश केवळ तंत्रज्ञानाचा वापर करणे हा नसून, शासनाच्या विविध सेवा थेट सामान्यांतील सामान्य नागरिकांच्या दारापर्यंत पोहोचवणे आणि एकूणच प्रशासकीय निर्णय प्रक्रियेत कमालीची गतिमानता आणणे हा आहे. ई-गव्हर्नन्समुळे नागरिक आणि शासन यांच्यातील अंतर कमी झाले असून, 'किमान सरकार आणि कमाल हे सूत्र प्रत्यक्षात येताना दिसत आहे. जेव्हा एखादी सेवा ऑनलाईन उपलब्ध होते, तेव्हा त्यातील मानवी हस्तक्षेप मर्यादित होतो, ज्यामुळे भ्रष्टाचाराला आळा बसतो आणि कामाचा वेग वाढतो. प्रस्तुत संशोधन प्रामुख्याने या मुद्द्यावर प्रकाश टाकते की, ई-गव्हर्नन्सच्या अंमलबजावणीमुळे प्रशासकीय उत्तरदायित्व कशा प्रकारे वृद्धिंगत झाले आहे. माहिती अधिकाराचे डिजिटल स्वरूप असो वा ऑनलाईन तक्रार निवारण प्रणाली, यांमुळे सरकारी अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या कामासाठी अधिक जबाबदार धरले जात आहे. तंत्रज्ञानामुळे प्रत्येक फाईलचा मागोवा घेणे शक्य झाल्याने 'विलंब' हा आता प्रशासकीय त्रुटी मानली जाऊ लागली आहे.

पारिभाषिक शब्द : ई-गव्हर्नन्स, प्रशासकीय गतिमानता, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व

संशोधन पद्धती : हे संशोधन प्रामुख्याने गुणात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे असेल.

दुय्यम स्रोत: सरकारी अहवाल (उदा. भारत सरकारचे वार्षिक ई-गव्हर्नन्स रिपोर्ट), निती आयोगाचे अहवाल, वृत्तपत्रे आणि नामांकित शोधनिबंध.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. डिजिटल इंडिया मोहिमेचे प्रशासकीय सुधारणांमधील महत्त्व स्पष्ट करणे.
२. ई-गव्हर्नन्समुळे सरकारी सेवांच्या वितरणात आलेली पारदर्शकता तपासणे.
३. तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे प्रशासकीय विलंब किती प्रमाणात कमी झाला आहे, याचा अभ्यास करणे. ४. डिजिटल प्रशासनापुढील प्रमुख आव्हाने आणि त्रुटींचे विश्लेषण करणे.

विषय विवेचन:

भारतासारख्या विस्तीर्ण आणि लोकसंख्याबहुल देशात पारंपारिक प्रशासकीय पद्धती अनेक दशकांपासून 'लाल फितीचा कारभार', विलंब आणि पारदर्शकतेचा अभाव यांसारख्या समस्यांनी ग्रासल्या होत्या. या पार्श्वभूमीवर, १ जुलै २०१५ रोजी सुरू झालेली 'डिजिटल इंडिया' मोहीम केवळ एक तांत्रिक उपक्रम न ठरता, ती प्रशासकीय सुधारणांचे एक अत्यंत प्रभावी साधन म्हणून समोर आली आहे. या मोहिमेचा मुख्य उद्देश 'भारताला डिजिटल पद्धतीने सशक्त समाज आणि ज्ञान अर्थव्यवस्था' म्हणून रूपांतरित करणे हा आहे, ज्याचा केंद्रबिंदू 'ई-गव्हर्नन्स' हा आहे.

डिजिटल इंडियामुळे प्रशासकीय कामाच्या वेगात कमालीची वाढ झाली आहे. पूर्वी एखाद्या सरकारी कामासाठी किंवा प्रमाणपत्रासाठी नागरिकांना सरकारी कचेऱ्यांच्या वारंवार फेऱ्या माराव्या लागत असत. आता 'डिजिटल लॉकर', 'उमंग' ॲप आणि विविध राज्यांच्या 'आपले सरकार' यांसारख्या पोर्टलमुळे नागरिक घरबसल्या सेवांचा लाभ घेऊ शकतात. यामुळे कागदी फाईलींचा प्रवास कमी होऊन 'पेपरलेस' प्रशासनाकडे भारताची वाटचाल सुरू झाली आहे. ई-ऑफिस प्रणालीमुळे फाईल ट्रॅकिंग सोपे झाले असून, कोणती फाईल कोणत्या टेबलावर किती वेळ प्रलंबित आहे, याचे निरीक्षण

वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना करणे सहज शक्य झाले आहे. यामुळे कर्मचाऱ्यांमध्ये कामाप्रती तत्परता आणि शिस्त निर्माण झाली आहे.

प्रशासकीय सुधारणांमधील सर्वात मोठे यश म्हणजे 'थेट लाभ हस्तांतरण'. 'जनधन-आधार-मोबाईल' या त्रिसूत्रीमुळे सरकारी योजनांचे पैसे, पेन्शन किंवा गॅस सबसिडी थेट लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात जमा होऊ लागली आहे. यामुळे मध्यस्थांची साखळी पूर्णपणे नष्ट झाली असून प्रशासनातील गळती थांबली आहे. जेव्हा आर्थिक व्यवहार डिजिटल आणि पारदर्शक होतात, तेव्हा भ्रष्टाचाराला वाव राहत नाही. 'प्रोक्युरमेंट' किंवा सरकारी कंत्राटांसाठी सुरू केलेली 'GeM' (Government e-Marketplace) पोर्टल ही प्रणाली पारदर्शक खरेदीचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे, ज्यातून सरकारी पैशांची मोठी बचत होत आहे.

डिजिटल इंडियाने नागरिक आणि प्रशासन यांच्यातील दरी कमी केली आहे. 'मायगव्ह' सारख्या व्यासपीठांमुळे सामान्य जनता आपली मते, सूचना आणि तक्रारी थेट सरकारपर्यंत पोहोचवू शकते. यामुळे धोरण निर्मितीमध्ये नागरिकांचा सहभाग वाढला आहे. तसेच, 'CPGRAMS' सारख्या ऑनलाईन तक्रार निवारण प्रणालीमुळे नागरिकांच्या समस्यांची दखल घेणे प्रशासनाला बंधनकारक झाले आहे. जर एखाद्या तक्रारीचे वेळेत निवारण झाले नाही, तर त्याचे उत्तरदायित्व संबंधित विभागावर निश्चित केले जाते. ही जबाबदारीची जाणीव हीच खऱ्या अर्थाने प्रशासकीय सुधारणा आहे.

एकूणच डिजिटल इंडिया मोहिमेने भारतीय प्रशासनाचा चेहरामोहरा बदलून टाकला आहे. यामुळे प्रशासन अधिक लवचिक, उत्तरदायी आणि लोकाभिमुख झाले आहे. जरी ग्रामीण भागातील 'डिजिटल दरी' आणि 'सायबर सुरक्षा' ही आव्हाने आजही समोर असली, तरी तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने झालेली ही प्रशासकीय भरारी भारताला 'सुशासना'च्या दिशेने घेऊन जाणारी आहे. डिजिटल इंडिया हे केवळ तंत्रज्ञान नसून, ती सामान्य माणसाला सन्मानाने आणि विनासायास सरकारी सेवा मिळवून देणारी एक क्रांती आहे.

ई-गव्हर्नन्स आणि सरकारी सेवा वितरणातील पारदर्शकता:

पारंपारिक प्रशासकीय व्यवस्थेत 'पारदर्शकता' हा नेहमीच एक कळीचा मुद्दा राहिला आहे. सरकारी दसरातील गोपनीयता आणि माहिती मिळवण्यातील अडचणींमुळे भ्रष्टाचार आणि विलंबाला खतपाणी मिळत असे. मात्र, ई-गव्हर्नन्स) मुळे सरकारी सेवांच्या वितरणात एक नवीन क्रांती झाली असून, पारदर्शकता हा या व्यवस्थेचा कणा बनला आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शासन आणि नागरिक यांच्यातील पडदा दूर झाला असून, व्यवस्थेवर जनतेचा विश्वास वाढला आहे.

१. माहितीचे सुलभीकरण आणि 'राईट टू इन्फॉर्मेशन' (RTI) चे डिजिटल स्वरूप

ई-गव्हर्नन्समुळे सरकारी माहिती आता केवळ फाईलमध्ये बंदिस्त राहिलेली नाही. विविध सरकारी पोर्टलवर उदा. Digital India, National Portal of India शासन निर्णय (GR), निविदा, आणि धोरणात्मक निर्णय सार्वजनिकरीत्या उपलब्ध आहेत. पूर्वी एखाद्या योजनेची माहिती मिळवण्यासाठी नागरिकांना कार्यालयांचे उंबरठे झिजवावे लागत, आता ती माहिती एका क्लिकवर उपलब्ध आहे. 'RTI Online' पोर्टलमुळे माहिती अधिकाराचा वापर करणे सोपे झाले असून, अर्जाची स्थिती ट्रॅक करण्याची सोय झाल्याने प्रशासकीय उत्तरदायित्व वाढले आहे.

२. मानवी हस्तक्षेपाचे निर्मूलन आणि भ्रष्टाचाराला आळा

सरकारी सेवांच्या वितरणात पारदर्शकता येण्याचे सर्वात मोठे कारण म्हणजे 'मानवी हस्तक्षेपाचा अभाव'. जेव्हा नागरिक 'आपले सरकार' किंवा 'सेवा सिंधू' यांसारख्या पोर्टलवरून जातीचा दाखला, उत्पन्नाचा दाखला किंवा अधिवास प्रमाणपत्रासाठी अर्ज करतात, तेव्हा संपूर्ण प्रक्रिया संगणकीय प्रणालीद्वारे पार पडते. ई-गव्हर्नन्समध्ये प्रत्येक सेवेसाठी ठराविक वेळ निश्चित केलेली असते. जर काम वेळेत झाले नाही, तर प्रणालीमध्ये ते 'पेंडिंग' म्हणून दिसते, ज्यामुळे संबंधित अधिकाऱ्याला उत्तर द्यावे लागते. ऑनलाईन अर्जांमुळे एजंट किंवा मध्यस्थांची गरज उरलेली नाही, परिणामी लाचखोरीच्या घटनांमध्ये मोठी घट झाली आहे.

३. थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) आणि आर्थिक पारदर्शकता

ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून राबवलेली 'थेट लाभ हस्तांतरण' ही योजना पारदर्शकतेचे जागतिक उदाहरण ठरली आहे. 'जनधन-आधार-मोबाईल' मुळे सरकारी अनुदानाची गळती थांबली आहे. पूर्वी पेन्शन, स्कॉलरशिप किंवा गॅस सबसिडी लाभार्थीपर्यंत पोहोचण्यात त्यात मोठी गळती होत असे. आता हा पैसा थेट बँक खात्यात जमा होतो. 'PFMS' (Public

Financial Management System) मुळे सरकारी पैसा कुठे आणि कसा खर्च होतोय, याची नोंद डिजिटल स्वरूपात राहते, ज्यामुळे ऑडिट प्रक्रिया पारदर्शक झाली आहे.

४. ई-टेंडरिंग आणि सार्वजनिक खरेदी (Public Procurement)

सरकारी कंत्राटे आणि खरेदीमध्ये होणारा भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी 'ई-टेंडरिंग' आणि 'GeM' (Government e-Marketplace) पोर्टल अत्यंत प्रभावी ठरले आहेत. आता निविदा भरण्याची प्रक्रिया ऑनलाईन आणि गुप्त असल्याने कोणालाही त्यात फेरफार करता येत नाही. सर्वात कमी दराची निविदा (L1) पारदर्शकपणे निवडली जाते. यामुळे जास्तीत जास्त पुरवठादारांना संधी मिळते आणि सरकारी तिजोरीची बचत होते.

ई-गव्हर्नन्समुळे सरकारी सेवांच्या वितरणात केवळ पारदर्शकताच आली नाही, तर 'प्रशासकीय संस्कृती' बदलली आहे. 'फाईल ट्रॅकिंग सिस्टम' (FTS) मुळे कोणती फाईल कोणत्या टेबलावर अडकली आहे, हे जनतेला किंवा वरिष्ठांना पाहता येते. यामुळे "माहिती हीच शक्ती आहे" हे तत्त्व आता केवळ शासनापुरते मर्यादित न राहता ते सामान्य नागरिकांपर्यंत पोहोचले आहे.

तरीही, ही पारदर्शकता १००% यशस्वी होण्यासाठी 'डिजिटल साक्षरता' वाढवणे आणि ग्रामीण भागातील 'इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी' सुधारणे आवश्यक आहे. जोपर्यंत शेवटचा नागरिक डिजिटल पद्धतीने सक्षम होत नाही, तोपर्यंत या पारदर्शकतेचा पूर्ण लाभ मिळणार नाही. तरीही, भारतीय प्रशासनाने पारदर्शकतेच्या दिशेने घेतलेले हे पाऊल भविष्यातील 'सुशासना'साठी आश्वासक आहे.

तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे प्रशासकीय विलंब प्रमाणात कमी झाला :

भारतीय प्रशासनातील 'लाल फितीचा कारभार' आणि कामातील विलंब ही अनेक दशकांपासून विकासातील मोठी अडथळा ठरली होती. फाईलींचा एका टेबलावरून दुसऱ्या टेबलावर जाणारा संथ प्रवास आणि मानवी हस्तक्षेपामुळे होणारी दिरंगाई यामुळे सामान्य नागरिकांना सरकारी सेवा मिळवण्यासाठी मोठा संघर्ष करावा लागत असे. मात्र, गेल्या दशकभरात माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे या प्रशासकीय विलंबात लक्षणीय घट झाली आहे. पारंपारिक प्रशासनात फाईल 'गहाळ' होणे किंवा 'प्रलंबित' राहणे हे विलंबाचे मुख्य कारण होते. ई-ऑफिस प्रणालीमुळे आता कागदी फाईलींची जागा डिजिटल फाईलींनी घेतली आहे.

एखादी फाईल कोणत्या अधिकाऱ्याच्या लॉगिनमध्ये किती दिवसांपासून प्रलंबित आहे, हे वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना डॅशबोर्डवर स्पष्टपणे दिसते. यामुळे 'फाईल दाबून ठेवण्याच्या' प्रवृत्तीला आळा बसला आहे. फाईल ट्रॅकिंग सिस्टममुळे (FTS) नागरिकांनाही आपल्या अर्जाची सद्यस्थिती ऑनलाईन पाहता येते, ज्यामुळे विनाकारण कार्यालयात फेऱ्या मारण्याची गरज उरलेली नाही.

प्रशासकीय विलंबाचे दुसरे कारण म्हणजे लाभाचे वाटप करण्याची लांबलचक प्रक्रिया. 'जनधन-आधार-मोबाईल' (JAM) या त्रिसूत्रीमुळे ही प्रक्रिया अत्यंत वेगवान झाली आहे. पूर्वी पेन्शन किंवा सबसिडीचा धनादेश तयार होऊन लाभार्थीपर्यंत पोहोचायला महिने लागायचे. आता एका क्लिकवर कोट्यवधी लाभार्थ्यांच्या खात्यात पैसे जमा होतात. यामुळे प्रशासकीय 'गळती' आणि 'विलंब' दोन्ही ९०% पर्यंत कमी झाले आहेत.

व्यापार आणि उद्योगांसाठी विविध परवाने मिळवणे ही अत्यंत वेळखाऊ प्रक्रिया होती. 'नॅशनल सिंगल विंडो सिस्टम' मुळे अनेक विभागांच्या मंजुर्या आता एकाच ऑनलाईन अर्जाद्वारे मिळतात. पूर्वी ज्या उद्योगाला परवाना मिळवण्यासाठी १८० ते २१० दिवस लागायचे, ते काम आता ३० ते ६० दिवसांत पूर्ण होत आहे. हे 'ईज ऑफ डुइंग बिजनेस' मधील भारताच्या सुधारलेल्या क्रमांकावरून सिद्ध होते.

कागदपत्रांच्या प्रत्यक्ष पडताळणीसाठी होणारा विलंब तंत्रज्ञानाने कमी केला आहे. 'डिजी लॉकर' मुळे नागरिकांना आपली मूळ कागदपत्रे सोबत नेण्याची गरज उरलेली नाही. रेल्वे प्रवास, पासपोर्ट सेवा किंवा शैक्षणिक प्रवेशाच्या वेळी कागदपत्रांची डिजिटल पडताळणी सेकंदात होते, ज्यामुळे प्रशासकीय कामकाजात गतिमानता आली आहे. नागरिकांच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष होणे हा देखील विलंबाचा एक प्रकार आहे. 'CPGRAMS' सारख्या पोर्टलमुळे तक्रार निवारणासाठी ठराविक कालमर्यादा निश्चित केली गेली आहे. विहित वेळेत तक्रार न सोडवल्यास संबंधित अधिकाऱ्याला उत्तरदायी धरले जाते.

एकूणच तंत्रज्ञानामुळे प्रशासकीय विलंब केवळ कमी झाला नाही, तर प्रशासकीय संस्कृती बदलली आहे. 'फाईल' ही आता फक्त कागदाचा तुकडा न राहता ती एक डिजिटल डेटा बनली आहे, ज्याचा मागोवा घेणे सहज शक्य आहे. मात्र, आजही ग्रामीण भागात इंटरनेटचा वेग आणि कर्मचाऱ्यांची डिजिटल साक्षरता हे काही मर्यादित अडथळे आहेत. हे अडथळे दूर झाल्यास भारतीय प्रशासन जगात सर्वात वेगवान आणि पारदर्शक ठरेल.

डिजिटल प्रशासनापुढील प्रमुख आव्हाने :

डिजिटल 'इंडिया' आणि 'ई-गव्हर्नन्स'मुळे भारतीय प्रशासनात मोठी क्रांती झाली असली, तरी डिजिटल प्रशासनाची अंमलबजावणी करताना अनेक आव्हाने आणि त्रुटी समोर येत आहेत.

१. **डिजिटल दरी** : डिजिटल प्रशासनापुढील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे शहरी आणि ग्रामीण भागातील तंत्रज्ञानाची विषमता. आजही भारतातील अनेक ग्रामीण आणि दुर्गम भागांत हाय-स्पीड इंटरनेटची सुविधा उपलब्ध नाही. स्मार्टफोन किंवा संगणक उपलब्ध नसलेल्या नागरिकांसाठी डिजिटल सेवांचा लाभ घेणे कठीण होते, ज्यामुळे ते प्रशासकीय प्रक्रियेपासून लांब राहतात.

२. सायबर सुरक्षा आणि डेटा गोपनीयता :

प्रशासनाचे पूर्णपणे डिजिटलायझेशन झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर नागरिकांचा वैयक्तिक डेटा सरकारी सर्व्हरवर साठवला जातो. आधार , बँकिंग तपशील आणि आरोग्य माहिती हॅक होण्याचा धोका सतत असतो. नागरिकांच्या माहितीचा गैरवापर रोखण्यासाठी भारतात अद्याप अत्यंत कडक 'डेटा प्रोटेक्शन लॉ'ची प्रभावी अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे.

३. डिजिटल साक्षरतेचा अभाव

केवळ तंत्रज्ञान उपलब्ध असून चालत नाही, तर ते वापरण्याचे कौशल्यही महत्त्वाचे असते. अनेक ज्येष्ठ नागरिक आणि अशिक्षित वर्गाला ऑनलाईन अर्ज करणे किंवा डिजिटल व्यवहार करणे जमत नाही, ज्यामुळे त्यांना मध्यस्थांवर (सायबर कॅफे किंवा एजंट) अवलंबून राहावे लागते. जुन्या पिढीतील सरकारी कर्मचाऱ्यांना नवीन सॉफ्टवेअर आणि तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेण्यात अडचणी येतात, ज्यामुळे कामात अडथळे निर्माण होतात.

४. तांत्रिक त्रुटी आणि पायाभूत सुविधा

सरकारी वेबसाईट्स आणि पोर्टलवर येणारे तांत्रिक अडथळे हे मोठे आव्हान आहे. अनेकदा अर्ज भरण्याच्या शेवटच्या तारखेला किंवा जास्त लोड आल्यावर सरकारी सर्व्हर डाऊन होतात, ज्यामुळे कामात विलंब होतो. अनेक सरकारी ॲप्स आणि पोर्टल्स वापरकर्त्यांसाठी स्नेही नसतात, ज्यामुळे सामान्य नागरिकांना गोंधळ उडतो.

५. भाषिक अडथळे

भारत हा बहुभाषिक देश आहे, मात्र बहुतांश डिजिटल सेवांचे स्वरूप अजूनही इंग्रजी किंवा हिंदीत मर्यादित आहे. जोपर्यंत स्थानिक भाषेत डिजिटल सेवा उपलब्ध होत नाहीत, तोपर्यंत तळागाळातील लोकांपर्यंत ई-प्रशासनाचा लाभ पोहोचणे कठीण आहे. डिजिटल प्रशासनातील या त्रुटी दूर करण्यासाठी केवळ सॉफ्टवेअर अपडेट करणे पुरेसे नाही, तर **पायाभूत सुविधांचा विस्तार, सायबर सुरक्षेचे** सक्षमीकरण आणि व्यापक डिजिटल साक्षरता मोहीम राबवणे आवश्यक आहे. तंत्रज्ञान हे साध्य नसून ते सुशासनाचे एक साधन आहे, हे लक्षात घेऊन त्यात मानवी संवेद्यता जपली पाहिजे.

निष्कर्ष :

'डिजिटल इंडिया' हा केवळ एक तांत्रिक बदल नसून ती भारतीय सार्वजनिक प्रशासनातील एक अभूतपूर्व प्रशासकीय क्रांती आहे. ई-गव्हर्नन्सच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे सरकारी कामकाजात कमालीची गतिमानता आली असून, 'लाल फितीचा कारभार' आणि भ्रष्टाचाराला मोठ्या प्रमाणात आळा बसला आहे. पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढल्यामुळे सामान्य नागरिकांचा सरकारी यंत्रणेवरील विश्वास पुन्हा प्रस्थापित होऊ लागला आहे. आज 'थेट लाभ हस्तांतरण' (DBT) आणि 'एक खिडकी योजना' यामुळे शेवटच्या घटकापर्यंत सेवा पोहोचवणे शक्य झाले आहे. मात्र, या यशासोबतच काही गंभीर आव्हानांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. शहरी आणि ग्रामीण भागातील 'डिजिटल दरी' आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे उद्भवणारे सायबर सुरक्षेचे धोके हे आजही डिजिटल प्रशासनासमोरील मोठे अडथळे आहेत. जोपर्यंत ग्रामीण भागातील नागरिकांपर्यंत हाय-स्पीड इंटरनेट आणि डिजिटल साक्षरता पोहोचत नाही, तोपर्यंत या क्रांतीचा लाभ सर्वांना समान रीतीने मिळणार नाही. तसेच, डेटा गोपनीयतेसाठी अधिक कडक कायदे आणि तांत्रिक सुरक्षा यंत्रणा

विकसित करणे ही काळाची गरज आहे. जर भारताने पायाभूत सुविधांचा विस्तार करून आणि सायबर सुरक्षितता अधिक मजबूत करून या आव्हानांवर यशस्वीपणे मात केली, तर भारत भविष्यात एक 'डिजिटल सशक्त', 'भ्रष्टाचारमुक्त' आणि 'सुशासित' राष्ट्र म्हणून जागतिक स्तरावर निश्चितपणे नावारूपास येईल. तंत्रज्ञान हे सुशासनाचे केवळ साधन नसून, ते लोकशाहीला अधिक प्रगल्भ आणि सर्वसमावेशक बनवण्याचे एक शक्तिशाली माध्यम आहे.

संदर्भ सूची :

१. Bhatnagar, S. (2004). E-government: From vision to implementation. SAGE Publications.
२. Diamond, L. (2019). Ill winds: Saving democracy from Russian rage, Chinese ambition, and American complacency. Penguin Press.
३. Gupta, S. (2023, August 15). Digital India: Transforming the face of public service delivery. The Hindu. <https://www.thehindu.com/opinion/lead/digital-india-transforming-the-face-of-public-service-delivery/article>
४. Ministry of Electronics and Information Technology. (2024). Digital India program annual report 2023-24. Government of India. <https://www.meity.gov.in/reports>
५. Niti Aayog. (2021). Strategy for New India @ 75: Governance chapter. Government of India.
६. Pandey, R. (2024, January 10). Addressing the digital divide in rural India. The Indian Express. <https://indianexpress.com/article/opinion/columns/addressing-the-digital-divide-in-rural-india/>
७. Rodrik, D. (2018). Populism and the economics of globalization (Working Paper No. 23559). National Bureau of Economic Research.
८. Sapru, R. K. (2018). Administrative theories and management thought. PHI Learning.
९. Sharma, A. (2023, December 5). E-governance and the end of red tapism. The Times of India. <https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/digital-india-series/e-governance-and-the-end-of-red-tapism/>
१०. World Bank. (2016). World development report 2016: Digital dividends. World Bank Publications.